

Van kiezers en campagnes

De electorale ontwikkeling van de PvdA

Philip van Praag

De oprichting van de PvdA kwam voort uit een breed gedragen politiek vernieuwingsstreven direct na het einde van de Tweede Wereldoorlog. De drie betrokken partijen, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Vrijzinnig-Democratische Bond en de Christelijk-Democratische Unie, hoopten een doorbraak in de oude verzuilde politieke verhoudingen te bereiken. De oprichting van de PvdA moest voor twee groepen kiezers aantrekkelijk zijn: de middengroepen en de christelijke arbeiders. De middengroepen moesten ervan overtuigd worden dat de nieuwe partij oog had voor hun belangen, de gelovige arbeiders dat de nieuwe partij niet alleen beter voor hun belangen opkwam dan de confessionele partijen, maar ook hun geloof respecteerde – niet als grondslag van een politieke organisatie, maar als persoonlijke inspiratiebron. Het winnen van deze kiezers mocht echter de steun onder de oude achterban van de SDAP, grotendeels opgegroeid in een antiklerikale traditie en veel waarde hechtend aan de klassenstrijd, niet aantasten. Een politiek programma ontwikkelen dat voor de verschillende groepen aantrekkelijk zou zijn, bleek in de praktijk een moeilijke opgave.

Bij de eerste Tweede Kamerverkiezingen in 1946 sloeg de Doorbraak bij de kiezers (nog) niet aan, maar zeventig jaar later lijkt de doelstelling van de Doorbraak – het slechten van de machtspositie van de confessionele partijen – gerealiseerd. Het is echter niet de PvdA die uiteindelijk van de ineenstorting

van het confessionele bolwerk heeft weten te profiteren. De sterk veranderde samenstelling van de Nederlandse (beroeps)bevolking en de ingrijpende versobering van de verzorgingsstaat hebben de steun voor de PvdA de laatste decennia juist sterk aangetast.

De electorale geschiedenis van de PvdA kan globaal in vier perioden onderverdeeld worden. De overgang tussen de verschillende perioden verliep afgezien van de breuk in 2002 geleidelijk. Het tijdperk tot het einde van de jaren vijftig stond in het teken van de wederopbouw en de komst van de verzorgingsstaat en werd gedomineerd door Willem Drees. De tweede periode begon rond 1959 en werd in belangrijke mate beheerst door Joop den Uyl, die in 1967 voor het eerst lijsttrekker was. Met de overwinningsnederlaag van 1986 en het vertrek van Den Uyl als PvdA-leider brak de derde periode aan, waarin de partij op zoek ging naar een nieuwe koers – een heroriëntatie die onder Wim Kok ten tijde van de paarse kabinetten redelijk geslaagd leek. De huidige, vierde fase is begonnen met de dramatische Tweede Kamerverkiezingen van 2002 en staat in het teken van desoriëntatie en voortgaande electorale neergang van de partij.

In deze bijdrage geef ik een korte beschrijving van deze vier perioden en ga in op de veranderende samenstelling van het electoraat van de PvdA en de campagnestrategieën die de partij aanwendde om haar electorale doelstellingen te verwezenlijken. Daarbij moet worden aangetekend dat er over de eerste vijftig jaar nauwelijks statistisch materiaal over de Nederlandse kiezers beschikbaar is.

De electorale dilemma's van de PvdA

Veel sociaaldemocratische partijen in West-Europa kwamen in het interbellum tot de conclusie dat de electorale steun uit de arbeidersklasse zijn bovengrens had bereikt. Verdere groei was alleen mogelijk door steun te verwerven onder de middengroepen, de uitdijende groep van kiezers die wel in loondienst werkte maar niet tot het traditionele proletariaat behoorde en zichzelf door de aard van hun werkzaamheden ook niet tot de arbeidersklasse rekende. Niet alle partijen waren daar even intensief en succesvol mee bezig, maar rond het midden van de twintigste eeuw gold voor alle sociaaldemocratische partijen dat hun electorale positie berustte op een coalitie van de arbeidersklasse en delen van de middengroepen.

Voor de Nederlandse sociaaldemocratie gold dat zij in het interbellum niet uitsluitend op zoek ging naar mogelijkheden om meer steun van de midden-groepen te verwerven. De vooroorlogse SDAP worstelde, in tegenstelling tot veel van haar zusterpartijen, met een tweede electoraal probleem. De partij zag tot haar teleurstelling haar aanhang onder de arbeidersklasse na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1918, enkele jaren later gevolgd door het algemeen vrouwenkiesrecht, maar in beperkte mate toenemen. De sterke electorale positie van de confessionele partijen, in het bijzonder de massale steun van katholieke arbeiders voor de Rooms-Katholieke Staatspartij, zorgde ervoor dat de Nederlandse sociaaldemocratie relatief zwak bleef. Het streven naar een 'doorbraak' was erop gericht daar een einde aan te maken, maar had weinig succes. Pas de ontkerkelijking en de ineenstorting van de katholieke zuil vanaf het midden van de jaren zestig leken nieuwe kansen te bieden.

De sterke groei van de middengroepen betekende daarnaast een nieuwe electorale uitdaging voor de PvdA. De middengroepen vormden nooit een homogene bevolkingsgroep. Het ging zowel om kleine zelfstandigen en ondernemers als om ambtenaren, onderwijzers en zelfstandige beroepsbeoefenaren die zich in verschillende mate thuis voelden bij traditionele politieke partijen als vvd, PvdA, Katholieke Volkspartij (kvp), Anti-Revolutionaire Partij (arp) en Christelijk-Historische Unie (chu). Midden jaren zestig kwamen veelal hoogopgeleide jongeren met een radicaal links wereldbeeld naar voren en daarnaast een groep kiezers die weinig affiniteit had met de traditionele partijen en hun paternalistische wijze van politiek bedrijven. De oprichting van D66 (toen nog geschreven als D'66) gaf deze tweede groep een politieke stem. De uitdaging om in een seculariserende samenleving haar steun te vergroten onder zowel de arbeidersbevolking als de zeer heterogene middengroepen werd daarmee een centraal strategisch thema voor de PvdA.

De electorale aantrekkingskracht van de PvdA en andere sociaaldemocratische partijen berustte op een wervend ideaal van een rechtvaardige wereld waarin de verschillende bevolkingsgroepen zich konden herkennen, en die zowel aan hun idealen als directe groepsbelangen beantwoordde. Deze coalitie was uitermate succesvol gedurende de opbouw en uitbouw van de verzorgingsstaat.¹ In de jaren vijftig wees de Amerikaanse socioloog Seymour Martin Lipset er echter al op dat in de arbeidersklasse sterk van de middenklasse afwijkende opvattingen over orde, gezag en individuele vrijheid leefden.² Deze verschillen bleven onzichtbaar zolang de opvattingen over een rechtvaardige economische ordening beide groepen in voldoende mate bond. Vanaf de eeuwwisseling

is echter duidelijk geworden dat dit verschil van opvatting ook onderwerpen betreft als de massale immigratie van groepen met een niet-westerse culturele achtergrond en de Europese integratie. De Zwitserse socioloog Hanspeter Kriesi en zijn medeonderzoekers constateren dat als gevolg van de globalisering naast de traditionele sociaaleconomische tegenstelling een nieuwe belangrijke tegenstelling in veel Europese landen is ontstaan.³ Deze wordt vaak aangeduid als de nieuwe culturele tegenstelling. De goed opgeleide middengroepen, die in de globalisering en open grenzen juist nieuwe kansen zien, positioneren zich de laatste vijftien jaar op deze nieuwe scheidslijn vaak tegenover delen van de arbeidersklasse. Deze laatste worden vooral geconfronteerd met de nadelen van deze ontwikkelingen en staan er minder positief tegenover. In veel Europese landen zijn nieuwe partijen ontstaan die zich langs deze breuklijn hebben gepositioneerd. De steun vanuit de arbeidersklasse voor linkse partijen is daardoor niet langer vanzelfsprekend.

De rooms-rode samenwerking (1946-1958)

Van 1946 tot eind 1958 nam de PvdA deel aan coalitiekabinetten waarvan de samenwerking tussen 'rooms' en 'rood' de kern vormde. De sociaaldemocraten drukten een belangrijke stempel op het beleid, maar het lukte hun niet een electorale doorbraak onder de katholieke arbeiders te realiseren, al boekten ze wel enkele electorale successen. Zo begon deze periode overigens niet. De PvdA hoopte uit te groeien tot de grootste partij van Nederland en verwachtte bij de eerste Tweede Kamerverkiezingen minimaal 35 van de 100 zetels in de Tweede Kamer te krijgen. Velen hoopten zelfs op een zetel of 40. Dat optimisme was sterk gevoed door onderzoek van het NIPO. In februari 1946, rond de officiële oprichting van de partij, verwachtte het instituut dat 46 procent van de stemmen naar de PvdA zou gaan en slechts 40 procent naar de confessionele partijen.⁴ Drie maanden later behaalde de partij niet meer dan 28,3 procent, goed voor 29 zetels. De drie constituerende partijen hadden het bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen in 1937 met 31 zetels beter gedaan.

Het tegenvallende resultaat had meerdere oorzaken. In de eerste plaats was het succes van de Communistische Partij van Nederland (CPN; 10,6 procent) ten koste gegaan van de nieuwe partij. In de tweede plaats, en minstens zo belangrijk, was de ontwikkeling in katholiek Nederland niet gunstig voor de PvdA. In oktober 1945 besloot een aantal vooraanstaande, met het vernieuwingsstreven

sympathiserende katholieke politici, alsnog de pas opgerichte KVP te gaan steunen. Vlak voor de verkiezingen volgden de bisschoppen met een oproep aan de gelovigen om op de KVP te stemmen. De uitslag liet zien dat de confessionele zuilen de oorlog hadden doorstaan en dat gold, paradoxaal genoeg, eveneens voor de socialistische zuil. De ‘rode familie’ van vakbond, partijkrant, omroep, verbruikerscoöperaties, culturele clubs en vele andere instellingen kwam in volle glorie terug, al waren de formele banden tussen de PvdA en enkele organisaties wat losser geworden.

De Kamerverkiezingen van 1948 verliepen niet beter. Na een campagne die in het teken stond van de onafhankelijkheid van Indonesië verloor de PvdA bijna 3 procent. Tegen de wens van de partij werd de rooms-rode coalitie verbreed met de CHU en de VVD. Ter compensatie kreeg de PvdA het premierschap aangeboden.⁵ Dat werd, met Willem Drees als minister-president, een ongekend succes. Zijn populariteit leidde ertoe dat het partijbestuur, onder grote druk van de leden, besloot met Drees als enige lijsttrekker aan de verkiezingen van 1952 deel te nemen – een breuk met de uit de SDAP stammende traditie om met meerdere, regionale lijsttrekkers te werken. De verkiezingsuitslag van 1952 liet voor het eerst duidelijke groei zien. Met een winst van ruim 3 procent kwam de partij iets boven de teleurstellende uitslag van 1946 uit. Mede dankzij de goede resultaten in een aantal zuidelijke steden werd de PvdA voor het eerst de grootste partij wat stemmenaantal betreft. Zij putte daaruit de hoop dat de Doorbraak naar de katholieke arbeiders alsnog zou slagen. In katholieke kring was menigeen daar eveneens beducht voor. Die angst leidde in 1954 tot het bisschoppelijke mandement, waarin de gelovigen werden opgeroepen de katholieke organisaties trouw te blijven.

Na het mandement volgde in 1956 een ongekend felle en incidentrijke verkiezingsstrijd tussen PvdA en KVP. Het ging in die campagne niet zozeer om beleidsinhoudelijke verschillen; het centrale thema was de ‘eenheid van de katholieken’ versus het principe van de ‘Doorbraak’. De PvdA voerde een opmerkelijk moderne campagne. Drees en andere kopstukken verplaatsten zich regelmatig per helikopter en de partij verraste veel Nederlanders door op de morgen van de verkiezingen huis aan huis het visitekaartje van minister-president Drees te verspreiden met de oproep te gaan stemmen. De PvdA werd met bijna 33 procent van de stemmen opnieuw nipt de grootste partij, een van de beste resultaten uit haar geschiedenis.

De schaarse onderzoeksgegevens uit deze periode laten zien dat de partij sterk het karakter had van een arbeiderspartij. In 1951 wees Joop den Uyl in een

intern verkiezingsrapport van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de partij, er al op dat volgens het NIPO 28 procent van de PvdA-kiezers employé of ambtenaar was.⁶ Het zeer summier Nederlandse kiezersonderzoek uit 1956 bevat geen data over beroepsgroepen, maar laat zien dat driekwart van de kiezers van de partij behoorde tot de twee laagste welstandsklassen.⁷ Vooral de laagste groep, de zogeheten ‘volksklasse A’, was enigszins oververtegenwoordigd onder de PvdA-kiezers. Dat gold overigens ook voor de aanhang van de CPN. Opmerkelijk is dat de kiezers die in 1956 ouder waren dan 65 jaar en al ‘van Drees trokken’, dat wil zeggen een pensioen hadden op basis van de AOW, niet oververtegenwoordigd waren in de electorale achterban. Als het om levensbeschouwing gaat, vormde de PvdA zeker geen afspiegeling van de verzuilde Nederlandse samenleving. Slechts 7 procent van haar kiezers was katholiek, terwijl 33 procent van de representatieve steekproef katholiek was. Daarentegen waren vooral Nederlands-hervormden en andere protestantse richtingen oververtegenwoordigd met 45 procent, evenals kiezers die opgaven bij geen kerkgenootschap te horen. De Doorbraak richting katholieke kiezers kon ook in 1956 nog niet als erg geslaagd betiteld worden.

Bij de verkiezingen van 1959, noodzakelijk geworden na de val van het vierde kabinet-Drees in het najaar van 1958, verloor de PvdA – met zes lijsttrekkers, zonder de teruggetreden Drees en met de verkiezingsleuze ‘Voor uw toekomst, tegen een rechts kabinet’ – twee zetels. De partij werd door de kiezers verantwoordelijk gehouden voor de bestedingsbeperking van PvdA-minister van Financiën Henk Hofstra. In een veranderend politiek klimaat met teleurgestelde kiezers en dreigende oppositie speelde de Doorbraakgedachte geen rol in de campagne. In de jaren daarna werd er nauwelijks nog over gesproken. Als oppositiepartij wist de PvdA na 1959 het tij niet te keren. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 zette de neerwaartse trend zich door en leed de partij vijf zetels verlies. Eigen onderzoek van de partij liet zien dat kiezers meer gingen stemmen op basis van de politieke actualiteit en minder op basis van beginselen. Voor veel PvdA-kiezers werd het daardoor minder vanzelfsprekend om op ‘hun’ partij te stemmen.⁸

Het tijdvak van de polarisatie (1959-1986)

In de jaren van 1959 tot 1966 vond een ideologische en strategische heroriëntatie plaats die de basis legde voor een meer succesvolle electorale periode vanaf 1967. In de eerste plaats werd de relatie met de kiezer en de wijze van campag-

ne voeren op belangrijke onderdelen herzien. Tot 1956 waren geestverwante media als de VARA en *Het Vrije Volk* de belangrijkste kanalen om de achterban te informeren en te mobiliseren. In 1959 besloot de partij de kiezers anders te gaan benaderen en werd voor het eerst een reclamebureau ingeschakeld. Om de kiezers buiten de rode familie te bereiken werd een advertentiecampagne in landelijke en regionale dagbladen opgezet. Kranten als de liberale *NRC* en het neutrale *Algemeen Dagblad* weigerden deze advertenties.⁹

Het electorale verlies van 1963 vormde voor de PvdA aanleiding om de campagneorganisatie te herzien en een presentatieraad in te stellen die zich bezig diende te houden met het communicatie- en mediabeleid. Mede onder invloed van een artikel van de politicoloog Andries Hoogerwerf over de nog steeds bestaande politieke tegenstellingen onder de bevolking, scherpte de partij haar electorale strategie aan en ging zich meer met sterk levende politieke kwesties profileren.¹⁰ Een weerslag van het interne debat over modernisering van de verkiezingscampagnes kwam in 1966 naar buiten in een beschouwing van WBS-medewerker Ed van Thijn. Hij bepleitte niet alleen om enkele sterk levende strijdpunten in de campagne centraal te stellen, maar voegde daaraan toe dat eenheid van beleid en presentatie vereiste dat er voortaan met één lijsttrekker diende te worden gewerkt. Dat gebeurde inderdaad in 1967, maar zijn voorstel om de leuze ‘Een man om mee te werken, Den Uyl minister-president’ te gebruiken, ging het partijbestuur te ver.¹¹

In de tweede plaats ging de PvdA zich in deze jaren herbezinnen op haar programmatische doelstellingen. Het in 1963 verschenen rapport *Om de kwaliteit van het bestaan*, de laatste publicatie van Den Uyl als directeur van de WBS, pleitte er – in navolging van de Amerikaanse econoom John Kenneth Galbraith – voor om de toename van het nationale inkomen in belangrijke mate te gebruiken om de collectieve voorzieningen uit te breiden. De groei van de collectieve sector zou een aanzienlijke bijdrage kunnen leveren aan meer sociale rechtvaardigheid en de mogelijkheid vergroten om iedereen gelijke ontplooiingskansen te bieden. Binnen de partij was niet iedereen enthousiast over deze nieuwe visie. De vakbondsvleugel was bang dat de groei van de collectieve uitgaven ten koste zou gaan van de onderhandelingsvrijheid van de bonden. Drees, inmiddels erelid, was zeer kritisch en zijn zoon Wim Drees jr. sprak misprijzend over professor Uylbraith.¹²

Het rapport had zowel de arbeidersachterban als de middengroepen veel te bieden. Voor de eerste groep was de verdere uitbouw van de verzorgingsstaat en de sociale zekerheid aantrekkelijk, voor de tweede waren de investeringen in het

onderwijs, culturele voorzieningen en de uitbreiding van de ontwikkelingshulp, een opkomend thema in de jaren zestig, van belang. Bij een hoge economische groei zou de uitvoering van het programma geen *zero-sum* karakter hebben: de winst of belangrijke programmapunten voor de ene groep ging niet ten koste van de andere. Het rapport vond al in het jaar van publicatie zijn weerslag in het programma voor de Tweede Kamerverkiezingen, maar speelde in de campagne van 1967 een ondergeschikte rol. Voor Den Uyl zou het echter, zeker in zijn tijd als minister-president, een belangrijke politieke leidraad blijven.

Het electorale onderzoek dat de PvdA vanaf 1960 startte, gaf een scherp inzicht in de opvattingen van haar electorale achterban. Het liet zien dat de eigen kiezers sterk van mening verschilden en dat de belangen van midden-groepen en arbeiders niet vanzelfsprekend samenvielen. Het was een beeld dat de leiding niet altijd vrolijk stemde. De onrust van de jaren zestig en het electorale succes van partijen als D66 en de Boerenpartij, in 1967 beide met zeven zetels in de Tweede Kamer verkozen, maakten duidelijk dat de aanhang van de PvdA gevoelig was voor de aantrekkingskracht van twee sterk verschillende ideologische stromingen. De Boerenpartij, de eerste succesvolle uiting van rechts-populisme in de naoorlogse politiek, vond vooral weerklank bij de lagere inkomensgroepen.¹³ D66 en andere vernieuwingsbewegingen, zoals Nieuw Links binnen de PvdA, richtten zich op het stijgende aantal hoogopgeleide jongere kiezers.

Een uitgebreid onderzoek onder de Utrechtse leden van de PvdA door de socioloog Marcel van Dam, zelf zeer actief in Nieuw Links, bevestigde hoe groot de verdeeldheid ook onder de partijleden was. Ongeveer de helft had in 1969 een gunstig of zeer gunstig oordeel over Nieuw Links. Onder hen die jonger dan dertig jaar waren lag de steun nog aanzienlijk hoger; onder de ouderen, veelal laagopgeleid, veel lager. Een kwart van de leden behoorde tot de sociaaleconomisch conservatieve groep. Deze was van mening dat buitenlandse arbeiders geweerd dienden te worden zolang er in Nederland werkloosheid was, voelde weinig voor het vergroten van de hulp aan arme landen en vond dat de sociale voorzieningen te ruimhartig waren. De binding met de partij van deze leden, onder wie veel ouderen en laagopgeleiden, was zwak.¹⁴ Intern merkte WBS-directeur Hans van Stiphout op dat de verdeeldheid onder de PvdA-kiezers nog groter was dan onder de leden.¹⁵

Den Uyl, die als minister van Economische Zaken in het kortstondige kabinet Cals-Vondeling (1965-1966) een goede reputatie had opgebouwd, kon als lijsttrekker de neerwaartse trend aanvankelijk niet stoppen. De PvdA verloor

in 1967 zes zetels. Na deze verkiezingen stond Den Uyl voor de moeilijke taak om zijn gezag op te bouwen bij Nieuw Links en de partij bij elkaar te houden. Bovendien diende hij een antwoord te vinden op het electorale succes van D66 en de Boerenpartij en een strategie te ontwikkelen om te kunnen profiteren van het electorale verlies van de KVP.

De eerste missie werd snel en succesvol uitgevoerd. De eenheid van de partij werd bedreigd door de snelle opkomst van de vernieuwingsbeweging Nieuw Links. Deze verlangde radicalere standpunten van de PvdA op het terrein van het buitenlands beleid en de inkomenspolitiek en wilde niet langer fundamentele tegenstellingen in de politiek verdoezelen in coalitiekabinetten met de confessionele partijen. Het lukte de partijleiding Nieuw Links binnen vier jaar in de partij te integreren. Dit was niet alleen de verdienste van Den Uyl, maar ook van Sjeng Tans, partijvoorzitter van 1965 tot 1969, en zijn opvolger Anne Vondeling.¹⁶ Het optreden van Nieuw Links riep echter veel weerstand op, vooral onder de oudere generaties, en leidde tot de afsplitsing van Democratisch Socialist 70 (DS'70) onder leiding van Drees jr. Ook oud-premier Drees sr. verliet uit protest de partij, maar werd geen lid van DS'70.

Ten opzichte van D66 koos Den Uyl voor een omarmingsstrategie. Den Uyl was weinig gelukkig met het ontstaan van de nieuwe partij. Hij nam op de avond van de Tweede Kamerverkiezingen van februari 1967 het initiatief tot een lang gesprek met Hans van Mierlo. Dit charmeoffensief kreeg al snel als inzet om bij de volgende verkiezingen een stembusakkoord te sluiten met de Democraten. Dit zou kunnen bijdragen aan de gewenste tweedeling in de politiek, waarbij een progressief blok onder leiding van de PvdA zou komen te staan tegenover een conservatief blok. Een dergelijke tweedeling zou de kiezer invloed geven op de samenstelling van de regering en de politieke duidelijkheid kunnen bevorderen.¹⁷ Electorale motieven speelden hierbij zeker een rol. Den Uyl wilde zo de aantrekkingskracht van de PvdA voor gematigde midden-groepen versterken. Dat was ook de reden dat veel sympathisanten van Nieuw Links zeer huiverig stonden tegenover een te intensieve samenwerking met de pragmatische Democraten. Zij waren niet alleen voorstander van een radicaler en ideologisch bevlogen beleid, maar geloofden ook stellig dat een sterk afzetten tegen de confessionele middenpartijen, de zogeheten 'polarisatiestrategie', zou leiden tot een scheiding der geesten binnen deze partijen en een stroom van confessionele kiezers naar de PvdA op gang zou brengen. De anti-KVP-resolutie, die het 'beruchte' partijcongres in 1969 aannam, met de strekking dat niet met die partij zou worden geregeerd, was hier een uitdrukking van.¹⁸

Onder invloed van Nieuw Links kreeg de partij meer oog voor haar beeld in de media. Het leidde tot de instelling van een 'schaduwkabinet' onder leiding van Den Uyl met Van Mierlo als vicepremier, en een regeerakkoord van PvdA, D66 en de Politieke Partij Radikalen (PPR), een progressieve afsplitsing van de KVP. Het leverde in 1971 veel aandacht van de media op, mede doordat het schaduwkabinet dagelijks een persconferentie gaf. In PvdA-kring was men na de Kamerverkiezingen ervan overtuigd dat de winst van twee zetels, de eerste winst sinds 1956, mede hieraan te danken was. Het succes van DS'70 (acht zetels) onder leiding van Drees jr. had de partij niet geschaad.

Na de val van het centrumrechtse kabinet-Biesheuvel in 1972 gingen de drie progressieve partijen een stap verder in hun samenwerking. In de herfst van dat jaar namen zij deel aan de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen met een gemeenschappelijk programma, *Keerpunt 1972*. De progressieve drie stegen gezamenlijk van 52 naar 56 zetels, waarvan 43 voor de PvdA. Om te kunnen regeren bleef echter steun van andere partijen noodzakelijk. Na een lange en moeizame formatie kwam het kabinet-Den Uyl tot stand, met tien ministers van de drie progressieve partijen en zes van KVP en ARP.

De polarisatiestrategie en stembusakkoorden waren in de ogen van Den Uyl niet de middelen om het vertrouwen van de arbeidersaanhang terug te winnen. Hij was ervan overtuigd dat de PvdA vooral haar identiteit als sociaaldemocratische partij die opkomt voor de belangen van de gewone man, sterk diende uit te dragen. Hij keerde zich dan ook fel tegen de loonpolitiek van het kabinet-De Jong (1967-1971), haalde regelmatig het actieprogramma van de vakbeweging aan en bracht in het overleg met de progressieve partijen veel sociaaleconomische onderwerpen naar voren. Een stembusakkoord was acceptabel voor Den Uyl, maar het opgaan van de PvdA in een nieuwe progressieve partijformatie was voor hem nauwelijks bespreekbaar. Na de Kamerverkiezingen van 1971 zou hij zijn bedenkingen publiekelijk formuleren en waarschuwen voor een herhaling van 1946, toen grote groepen arbeiders zich niet herkenden in de nieuw opgerichte PvdA.¹⁹ Het voorstel tot de vorming van een progressieve volkspartij strandde uiteindelijk in 1973 op het partijcongres van de PvdA. Niet alleen Den Uyl was tegen, maar ook een belangrijk deel van de linkervleugel van de partij, onder wie veel leden afkomstig uit Nieuw Links.

Bij de vorming van zijn kabinet in 1973 waakte Den Uyl voor een te grote invloed van de linkervleugel. De regeringsverklaring van het kabinet stond in het teken van het bestrijden van ongelijkheid en achterstelling. Dit betekende onder andere een nivellerende inkomenspolitiek en afremming van de groei

van de particuliere consumptie ten gunste van het werk- en leefmilieu. Verder kreeg de democratisering van het onderwijs hoge prioriteit. Het motto van het kabinet luidde: ‘Spreiding van inkomen, kennis en macht’. De eerste oliecrisis (1973/74) dwong de ministers een deel van hun ambities aan te passen, maar de crisis werd ook gebruikt om de nivelleringsdoelstelling verder in te vullen. De substantiële verhoging van het minimumloon, de invoering van het minimumjeugdloon, de Arbeidsongeschiktheidswet (wao) en de stadsvernieuwing droegen verder bij aan de herkenbaarheid van het beleid.

In maart 1977, negen weken voor de Tweede Kamerverkiezingen, viel het kabinet over de grondpolitiek, een van de vier zogeheten ‘hervormingsvoorstellen’ van de PvdA.²⁰ De kabinetscrisis gaf de sociaaldemocratische campagne vleugels. De partij won tien zetels en behaalde met 53 zetels de beste uitslag uit haar geschiedenis. Het CDA (het electorale samenwerkingsverband van ARP, CHU en KVP, in 1980 uitmondend in een volledige fusie) kreeg 49 zetels, terwijl oppositieleider Hans Wiegel (VVD) de andere grote winnaar was. De liberalen stegen van 22 naar 28 zetels. De verkiezingen van 1977 vormden een groot persoonlijk succes voor Den Uyl. Niet alleen vanwege het centrale motto ‘Kies de minister-president, kies Den Uyl’, maar ook omdat hij zich in de campagne niet de politieke agenda van het radicale middenkader liet opdringen. Een traditioneel sociaaldemocratische profilering droeg ertoe bij dat de PvdA in 1977 in electoraal opzicht nog zeer sterk de signatuur had van een arbeiderspartij. Bijna de helft van de kiezers die zich tot de gewone of hogere arbeidersklasse rekende, stemde op de PvdA. Daarmee vormden zij 64 procent van de PvdA-kiezers, een duidelijke oververtegenwoordiging (zie tabel 1).²¹ De aantrekkingskracht op de kiezers die zichzelf tot de middengroepen rekenden was veel minder sterk: nog geen kwart van hen stemde PvdA. Onder hen waren veel links georiënteerde hoogopgeleide kiezers. Voor gematigde middengroepen die zichzelf rond het politieke midden plaatsten, was de partij minder aantrekkelijk.

De winst van de PvdA was in belangrijke mate behaald ten koste van de CPN. Ook onder voormalige kiezers van de PPR en onder jonge kiezers deed de partij het opvallend goed. Kiezers die in 1972 niet hadden gestemd – de opkomst was met 86 procent uitzonderlijk hoog – leverden eveneens een belangrijke bijdrage aan het goede sociaaldemocratische resultaat. In het zuiden wist de PvdA wel laagopgeleide KVP-kiezers aan zich te binden, maar in andere delen van het land verloor de partij enigszins aan het CDA.²² De uitslag van 1977 liet zien dat Den Uyl er nauwelijks in geslaagd was te profiteren van het verlies

van de confessionele partijen. De verlate Doorbraak kwam vooral de liberalen ten goede. De vvd groeide in tien jaar van een relatief kleine partij met ongeveer 10 procent van de stemmen naar een substantieel hoger niveau van rond de 18 procent. Dat zou geen eenmalige uitschieter blijken te zijn. Niet alleen kozen veel voormalige katholieke kiezers in 1972 al voor de vvd, Wiegel wist in 1977 ook PvdA-kiezers uit 1972 naar zich toe te halen.²³ Het rechts-liberale oppositiegeluid van Wiegel en zijn stellingname tegen de rol van de overheid sprak niet alleen veel kiezers uit de middengroepen aan, maar ook een langzaam groeiende groep uit de arbeidersklasse.

Na de kabinetsformatie van 1977, die voor de PvdA op een grote deceptie uitliep, veranderde het politieke profiel van de partij niet. Onder leiding van Den Uyl werd fel oppositie gevoerd tegen het kabinet-Van Agt/Wiegel van CDA en vvd. Het kon niet verhinderen dat een deel van de PvdA-kiezers afhaakte. Men verweet de partij de formatie te hebben verprutst door arrogant gedrag en zich vervolgens in de oppositie drammerig en betweterig te hebben opgesteld. De grondig voorbereide verkiezingscampagne van 1981 kon het tij niet keren. De PvdA probeerde met alle macht haar geloofwaardigheid als regeringspartij te herstellen, maar juist de concrete beloftes, zoals koopkrachtbehoud voor de laagste inkomens en het creëren van 300.000 nieuwe banen, deed de geloofwaardigheid van Den Uyl geen goed.²⁴ De partij verloor uiteindelijk negen zetels.

De campagne van 1981 was opmerkelijk omdat het een van de laatste traditionele, arbeidsintensieve campagnes van de PvdA was. De partij liet 15 miljoen folders drukken die de afdelingen in vier rondes dienden te verspreiden. Een organisatorisch hoogstandje was de folder die in de nacht na het slotdebat tussen de vier lijsttrekkers werd gedrukt en in 2,5 miljoen exemplaren in de vroege ochtenduren werd verspreid.²⁵

In het kortstondige tweede kabinet-Van Agt (CDA, PvdA en D66), waarin Den Uyl minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid was, bleek voor het eerst dat de PvdA electorale problemen krijgt als zij verantwoordelijkheid neemt voor een versobering van de verzorgingsstaat. De voorstellen van Den Uyl om de ziekwet te hervormen, inclusief een korting op de ziekengelden, leidde niet alleen tot een felle botsing met de vakbeweging onder leiding van FNV-voorzitter Wim Kok, maar ook tot een sterke daling in de kiezersgunst. Het uittreden uit het kabinet in mei 1982 herstelde echter het vertrouwen in de PvdA en tot verbazing van velen werd zij bij de verkiezingen in september met 47 zetels de grootste partij. Dankzij de winst van de vvd, van 26 naar 36

zetels, konden CDA en VVD echter een meerderheidscoalitie vormen, het eerste kabinet-Lubbers.

De actieve steun aan het maatschappelijk verzet tegen het centrumrechtse kabinetsbeleid, waaronder de massale acties tegen plaatsing van kruisraketten en een langdurige ambtenarenstaking, leverde de PvdA hoge scores op in de peilingen. Voormalig FNV-voorzitter Kok werd in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 gepresenteerd als de beoogde opvolger van Den Uyl. Hij kreeg de tweede plaats op de kandidatenlijst en stond samen met Den Uyl op de verkiezingsaffiches. Kok kreeg maar liefst 570.000 voorkeurstemmen. De PvdA won vijf zetels (de zogeheten 'overwinningssnederlaag') en kwam op 52, een van de beste uitslagen uit haar geschiedenis. Tot grote teleurstelling van de partij behielden CDA en VVD hun meerderheid dankzij de winst van negen zetels van het CDA, dat met 54 zetels de grootste partij werd.

Verkiezingsonderzoek liet zien dat ondanks de goede uitslag de electorale positie van de PvdA zwakke punten kende. In de laatste weken van de campagne hadden veel twijfelende potentiële kiezers uit het politieke midden, veelal behorend tot de maatschappelijke middengroepen, gekozen voor CDA en D66. Het CDA had daaraan in belangrijke mate zijn overwinning te danken. In de ogen van veel kiezers was de PvdA een zeer linkse partij, iets linkser dan in 1982 en 1981 en bijna even links als de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP). Het onderzoek kon verklaren dat de kleine linkse partijen sterk verloren aan de PvdA, maar liet tegelijk ook zien dat het gevaar dreigde dat op termijn veel meer kiezers uit het politieke midden de PvdA te radicaal zouden gaan vinden. In vergelijking met 1977, toen de partij een iets beter resultaat behaalde, bleek verder dat haar electorale positie in de Randstad in 1986 verzwakt was, in het bijzonder in de middelgrote welvarende gemeenten. De groei van de partij in het zuiden en het oosten van het land compenseerde dit verlies slechts gedeeltelijk.²⁶ Deze resultaten toonden het electorale probleem van de partij. Evenals in 1977 stemde ongeveer 50 procent van de kiezers die zich tot de arbeidersklasse rekende op de PvdA, maar door de stijgende welvaart en de veranderende samenstelling van de beroepsbevolking werd deze groep gestaag kleiner (tabel 1). De samenstelling van het PvdA-electoraat veranderde door deze ontwikkelingen. In 1986 rekende de helft van de PvdA zich nog tot de arbeidersklasse, in de jaren daarna zou dat sterk gaan dalen. Als de PvdA haar sterke electorale positie wilde behouden, dan diende zij aantrekkelijker te worden voor de in omvang toenemende middengroepen.

Tabel 1. Belangrijke kenmerken van de achterban van de PvdA en andere partijen (%), 1971-2012

	1971	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012
<i>Aandeel vrouwen in electoraat partijen (in %)</i>													
PvdA	34	52	47	56	50	44	51	56	56	55	52	47	54
CDA	43	56	59	53	56	54	50	50	51	51	51	57	50
VVD	37	41	53	51	48	46	44	40	47	45	45	41	48
D66	45	58	48	49	41	46	51	56	57	51	45	45	50
SP	-	-	-	-	-	-	-	49	55	58	53	59	53
LPF/PVV	-	-	-	-	-	-	-	-	38	48	37	44	42
Alle kiezers	40	52	53	53	53	49	51	51	51	53	51	49	51
<i>Gemiddelde leeftijd electoraat van partijen</i>													
PvdA	-	43	43	44	44	-	48	45	51	50	49	52	51
CDA	-	46	47	48	48	-	52	54	53	52	51	56	61
VVD	-	41	42	41	42	-	43	43	49	48	46	46	49
D66	-	37	37	36	41	-	37	41	47	49	51	47	45
SP	-	-	-	-	-	-	34	44	47	45	45	49	45
LPF/PVV	-	-	-	-	-	-	-	-	50	50	46	47	49
Alle kiezers	-	43	43	43	44	-	46	45	49	48	48	49	50
<i>Aandeel (hoogste) arbeidersklasse (zelfbeeld) in electoraat partijen (in %)</i>													
PvdA	66	64	65	53	52	49	38	33	28	24	44	35	36
CDA	50	45	35	33	32	22	23	24	14	21	24	23	30
VVD	9	15	14	17	11	10	13	10	5	11	13	14	13
D66	28	32	45	20	25	20	26	9	9	13	15	13	7
SP	-	-	-	-	-	-	-	24	24	28	41	45	41
LPF/PVV	-	-	-	-	-	-	-	-	20	15	50	48	48
Alle kiezers	43	49	44	38	38	32	28	26	17	16	33	29	30
<i>Aandeel laagopgeleide kiezers in electoraat partijen (in %)</i>													
PvdA	-	72	58	53	49	56	46	38	23	24	27	23	22
CDA	-	70	55	57	50	49	44	44	24	21	24	24	34
VVD	-	50	25	24	14	25	29	18	13	11	10	9	11
D66	-	37	37	18	20	24	30	8	18	4	5	7	11
SP	-	-	-	-	-	-	-	29	28	15	20	25	23
LPF/PVV	-	-	-	-	-	-	-	-	24	-	37	38	39
Alle kiezers	-	64	49	46	43	45	40	31	20	17	24	22	22
<i>Links-rechtszelfplaatsing kiezers van partijen (herberekend) (0 = maximaal links, 10 is maximaal rechts)</i>													
PvdA	-	3.3	3.6	3.3	3.2	3.3	3.7	4.1	4.7	3.7	3.7	3.3	3.6
CDA	-	6.8	6.6	6.6	6.4	6.3	6.0	6.0	6.6	6.5	6.6	6.3	6.2
VVD	-	6.5	6.3	6.4	6.5	6.5	6.3	6.4	7.3	7.1	6.9	6.8	6.7
D66	-	4.4	4.4	4.4	4.4	4.3	4.4	4.4	5.3	4.9	5.1	4.6	4.9
SP	-	-	-	-	-	-	-	3.6	4.4	3.2	3.7	3.9	3.6
LPF/PVV	-	-	-	-	-	-	-	-	7.1	7.1	6.6	6.5	6.7
Alle kiezers	-	5.2	5.2	5.1	5.0	4.9	5.0	5.1	6.0	5.3	5.3	5.1	5.2

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek 1971- 2012

Heroriëntatie en zakelijkheid (1986-2002)

Enkele maanden na de formatie van het tweede kabinet-Lubbers droeg Den Uyl het fractievoorzitterschap over aan Kok. Daarmee werd een periode ingeleid van herbezinning op de politieke en electorale koers van de PvdA. De partij wenste haar politieke isolement te doorbreken en weer serieus genomen te worden als mogelijke coalitiepartner. Een inhoudelijke koerswijziging was daarvoor vereist. Verder wilde de PvdA haar electorale positie versterken, vooral ten opzichte van het CDA.

Na de Kamerverkiezingen nam het partijbestuur het initiatief tot inhoudelijke vernieuwing. De belangrijkste rapporten die in 1987 en 1988 verschenen, waren *Schuivende panelen*, door een commissie onder leiding van oud-minister Jan Pronk, en *Bewogen beweging*, door een commissie onder leiding van Kok. Het eerste rapport gaf een gedegen analyse van de maatschappelijke ontwikkelingen die de PvdA dwongen tot een aanpassing van haar programma en strategie. Het bood de partij in de eerste plaats een basis voor open discussie, maar gaf zelf geen duidelijke richting aan. Ook het partijbestuur slaagde daar in het vervolgtraject niet in. Wel werd het programmatische politieke isolement van de partij doorbroken en leek de partij klaar om weer te gaan regeren.²⁷

In *Bewogen beweging* stond de electorale en maatschappelijke positie van de partij centraal. Het belang van de verankering van de partij in de samenleving werd benadrukt, maar de eenzijdige oriëntatie op actiegroepen en sociale bewegingen verdween. Bovendien nam het rapport afscheid van de polarisatiestrategie en erkende het de centrale machtspositie van het CDA. Na decennia van verzet werd de consensusdemocratie weer voluit geaccepteerd.

In 1989 kreeg de PvdA onverwachts de kans om weer mee te regeren. Na de val van het tweede kabinet-Lubbers volgden in september 1989 vervroegde verkiezingen. Weliswaar verloor de PvdA drie zetels en behield het CDA zijn eerdere zetelwinst, maar de wens om weer te gaan regeren werd breed ondersteund in de partij. Kok werd in dit derde kabinet-Lubbers vicepremier en minister van Financiën. Als vakminister oogstte hij waardering, maar hij had grote moeite om een voor de achterban herkenbaar sociaaldemocratisch beleid te voeren. Dat bleek al bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1990. Dat veel kiezers wegliepen was echter niet alleen een uiting van ontevredenheid over het regeringsbeleid van de PvdA, maar ook een protest tegen de bestuursstijl van veel lokale sociaaldemocratische politici. De wijze waarop de Amsterdamse

PvdA al decennialang de stad bestuurde, werd in de media gekarakteriseerd als ‘Brezjnev aan de Amstel’.

Vanaf 1989 trad electoraal een dalende lijn in, maar wel een met grote schommelingen als gevolg van de sterk toegenomen volatiliteit van de kiezers. De pieken werden minder hoog en de dalen steeds dieper. De PvdA vervreemde zich van een groot deel van haar leden en kiezers toen het kabinet in juli 1991 met ingrijpende voorstellen kwam om de WAO aan te passen. De vakbonden waren woedend en in de partij brak een ware opstand uit tegen de plannen. Het interne verzet kon in september op een buitengewoon partijcongres gepacificeerd worden, mede onder druk van Kok die zijn positie als partijleider aan de uitslag van het congres verbond. Later zou duidelijk worden dat Kok in de zomer op het punt had gestaan af te treden.²⁸ De commotie rond de WAO kostte de PvdA in 1991 meer dan tienduizend leden (zie tabel 2 in de bijlage) en leidde tot forse verliezen in de peilingen. De partij zakte met enige regelmaat terug naar 25 zetels of minder, terwijl oppositiepartij D66, onder leiding van Van Mierlo, vaak op dertig zetels of meer stond. Sterker nog dan in 1982, toen Den Uyl probeerde de ziektewet te herzien, bleek dat het zeer moeilijk is voor een sociaaldemocratische partij om de eigen kiezers te overtuigen van de noodzaak om bepaalde onderdelen van de verzorgingsstaat te versoberen. Veel kiezers en partijleden beoordeelden het beleid als een te hoge prijs voor het dragen van regeringsverantwoordelijkheid. In de ogen van de kiezers schoof de partij onder leiding van Kok op naar het midden.

Het voorzittersduo Felix Rottenberg en Ruud Vreeman, aangetreden na de WAO-crisis, voerde niet alleen een aantal organisatorische veranderingen door, waaronder het afschaffen van de partijraad, maar zette ook een meer professionele campagneorganisatie op met communicatiedeskundigen, reclamemensen en electorale onderzoekers. De uitdaging voor het nieuwe campagneteam was het vertrouwen in het sociale gezicht van de PvdA te herstellen. Daartoe werd in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 in de campagne de strijd tegen de werkloosheid centraal gesteld. Verder werd niet alleen het sociale profiel van Kok en zijn achtergrond als zoon van een timmerman uitgedragen, maar werd hij met de leuze ‘Kies Kok’ ook bewust geprofileerd als nieuwe minister-president. Het campagneteam speelde daarbij in op het vertrek van CDA-leider Lubbers, waardoor voor het eerst sinds 1971 geen zittende minister-president aan de verkiezingen deelnam.²⁹ Een gewaagde strategie gezien de grote publieke waardering voor Van Mierlo, aanvoerder van het concurrerende D66, maar het werkte wel. In enkele maanden steeg het aantal Nederlanders dat

vertrouwen had in Kok als minister-president van 42 procent naar 61 procent. Aan de vooravond van de verkiezingen was Van Mierlo een goede tweede met 55 procent.³⁰

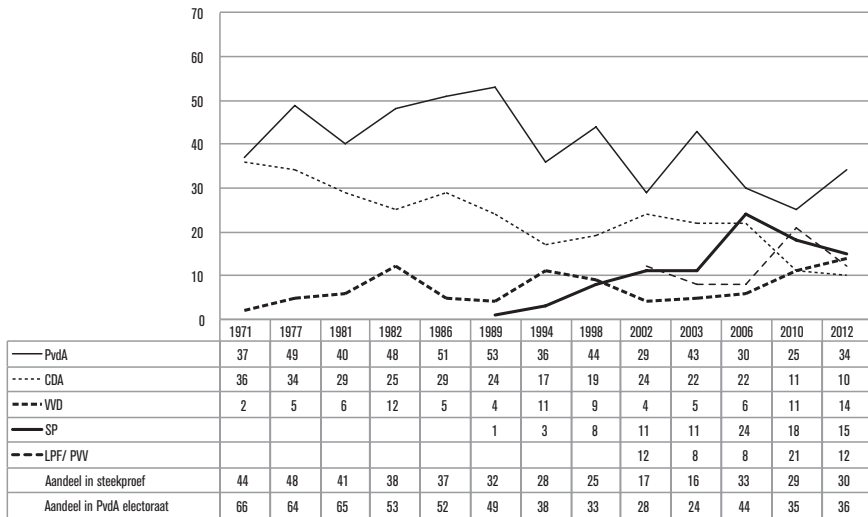
Nog meer dan in het verleden was de campagne op uitgebreid kiezersonderzoek gebaseerd en werd er voor Nederlandse begrippen veel gebruikgemaakt van betaalde publiciteit. Niet alleen adverteerde de PvdA in landelijke en regionale kranten, huis-aan-huis- en weekbladen, zij maakte ook veelvuldig gebruik van buitenreclame inabri's en op stations. Verder zond de partij radio- en televisiespotjes uit bij regionale en lokale zenders.

De uitslag van 1994 liet ongekend grote verschuivingen zien. De PvdA wist het verlies te beperken tot 12 zetels, mede dankzij het sterk gestegen vertrouwen in Kok, en werd met 37 zetels de grootste partij. De christendemocraten verloren, na een ongelukkige campagne van lijsttrekker Elco Brinkman, maar liefst 20 zetels en behielden er 34. D66 was de grote winnaar en steeg naar 24 zetels. Opmerkelijk was ook de winst van twee ouderenpartijen, samen 7 zetels, en de entree van de SP in de Tweede Kamer met 2 zetels. Vooral onder de kiezers die zich tot de arbeidersklasse rekenden, daalde de steun voor de PvdA sterk. Nog maar 36 procent van deze groep stemde op de PvdA. In 1989 was dat nog 53 procent geweest (zie figuur 1). D66 zag zijn aanhang onder de arbeiders stijgen tot 18 procent, een percentage dat daarna nooit meer gehaald werd. Het succes van de ouderenpartijen steunde ook deels op de arbeidersstem. Doordat het verlies onder de middengroepen iets minder groot was en door de groei van dit maatschappelijk segment, veranderde de samenstelling van het PvdA-electoraat. Met een aandeel van 38 procent vormde de arbeidersklasse nog maar een minderheid van de electorale achterban van de partij. Dit zou geen eenmalige verandering blijken te zijn (figuur 1).

Op uitdrukkelijk verzoek van D66 werd een 'paars' kabinet van PvdA, vvd en D66 gevormd – dat wil zeggen: zonder christendemocraten. Met Kok als premier en als motto 'werk, werk, werk' voerde het kabinet een beleid met sterk neoliberale kenmerken: privatisering van overheidsbedrijven, deregulering, lastenverlichting voor burgers en bedrijfsleven, sterke vermindering van het overheidstekort en het overdragen van bevoegdheden aan zelfstandige bestuursorganen. In enkele jaren werden meer dan 500.000 banen gecreëerd. In het buitenland werd vol bewondering gesproken over het 'Dutch miracle' en in het binnenland verstomde de kritiek op het poldermodel. Het kabinet kon zich, dankzij het succesvolle economische beleid, verheugen in een groeiende populariteit. Ondanks de Den Uyl-lezing van 1995, waarin Kok constateerde dat de

oude socialistische ideologie niet langer in staat bleek afdoende antwoorden te geven op de vragen van deze tijd, steeg het vertrouwen in Kok tot ongekende hoogten. In het najaar van 1997 had 82 procent van de Nederlandse kiezers veel tot zeer veel vertrouwen in Kok, de hoogst gemeten waardering die een zittend premier in Nederland ooit kreeg. *De Volkskrant* schreef naar aanleiding van dit onderzoek over een ‘bijna-heilig verklaring’.³¹

Figuur 1. Stemgedrag van de (hogere) arbeidersklasse (zelfbeeld) per verkiezingsjaar (%), 1971-2012

De verkiezingscampagne van 1998 stond sterk in het teken van de voortzetting van de paarse samenwerking onder leiding van Kok. De verwachte tweestrijd met de VVD over de eerste plaats bleef uit en al ver voor de verkiezingsdag werd duidelijk dat de PvdA ruim zou winnen en de grootste partij zou blijven. In het slotdebat kon Kok het zich permitteren de hoop uit te spreken dat D66 voldoende groot zou blijven om mee te doen aan het tweede paarse kabinet. De PvdA won uiteindelijk 8 zetels en kwam op 45 zetels, de VVD volgde met 38. D66 verloor 10 zetels en de SP steeg naar 5 zetels.

De verdere professionalisering van de campagne kwam in 1998 onder andere tot uiting in het onderzoek naar het centrale campagneconcept. Een campagne die zich sterk zou richten op traditionele PvdA-onderwerpen als ‘eerlijk delen’, zo bleek, zou aanzienlijk minder succesvol zijn dan een campagne waarin ook rechtse thema’s niet geschuwd zouden worden. Het leidde tot de campagne-

boodschap ‘sterk en sociaal’ en een immuniseringsstrategie. Door in een vroeg stadium heldere standpunten te formuleren over veelal rechtse issues als criminaliteit en defensie hoopte de partij niet kwetsbaar te zijn rond deze thema’s.³²

Het tweede kabinet-Kok was minder succesvol dan het eerste. Economisch bleef het goed gaan, maar het elan van de paarse coalitie was verdwenen. Kok kondigde eind augustus 2001 zijn verwachte vertrek aan. Half december benoemde het PvdA-congres Ad Melkert tot lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002. De snelle opkomst van Pim Fortuyn, eerst als lijsttrekker van Leefbaar Nederland maar later met zijn eigen partij de LPF, zette de politieke verhoudingen op hun kop. In eerste instantie leek de PvdA daar geen last van te hebben.³³ Eind april 2002 stond de partij er echter met 30 tot 33 zetels aanzienlijk minder goed voor en was er veel kritiek te horen op de moeizaam verlopende verkiezingscampagne en op de televisieoptredens van Melkert. De LPF van Fortuyn scoorde op dat moment, afhankelijk van het onderzoeksbureau, 20 tot 25 zetels. Na de moord op Fortuyn op 6 mei zakte de PvdA verder weg.

Op 15 mei werd de PvdA nagenoeg gehalveerd en behield zij slechts 23 zetels. De LPF behaalde 26 zetels en het CDA steeg onder leiding van zijn nieuwe lijsttrekker Jan Peter Balkenende naar 43 zetels. Fortuyn kreeg steun uit alle lagen van de bevolking; de kiezers die zich tot de arbeidersklasse rekenden waren slechts licht oververtegenwoordigd. Bij de PVV van Geert Wilders zou die oververtegenwoordiging later veel grotere vormen aannemen. Opmerkelijk was de verdere groei van de SP, van vijf naar negen zetels. De PvdA-kiezers waren in verwarring alle kanten op gestoven. Ze stapten slechts in beperkte mate naar de LPF over; veel vaker kozen ze voor het CDA of bleven thuis.³⁴ Niet alleen PvdA-kiezers die zichzelf tot de arbeidersklasse rekenden waren weggelopen, maar ook de kiezers uit de middengroepen. De verhouding tussen beide groepen in de achterban veranderde wel nog iets: ruim 70 procent van de PvdA-kiezers behoorde naar hun eigen mening in 2002 tot de middengroepen (figuur 1).

Een electorale achtbaan (2002-2012)

Op de verkiezingsavond maakte Melkert zijn aftreden bekend.³⁵ Na de snelle val van het eerste kabinet-Balkenende van CDA, VVD en LPF werd Wouter Bos in een ledenraadpleging met grote meerderheid tot nieuwe lijsttrekker van de

PvdA gekozen. In de daaropvolgende verkiezingscampagne verraste hij vriend en vijand. Het eerste televisiedebat in de campagne, bij RTL op 3 januari 2003, gaf de PvdA een vliegende start. De kijkers riepen Bos tot overwinnaar uit, waarna een snelle stijging in de peilingen volgde tot rond de veertig zetels. Het bracht een onverwacht probleem met zich mee. Bos had steeds gesteld dat hij na de verkiezingen in de Tweede Kamer wenste te blijven. Nu er een reële mogelijkheid was dat de partij de grootste zou worden, wilden zowel de media als de andere partijen weten wie de kandidaat van de PvdA was voor het premierschap. Meer dan een week wist de partij het land in spanning te houden, totdat op de zondag voor de verkiezingen de Amsterdamse burgemeester Job Cohen werd gepresenteerd als de PvdA-kandidaat. Zijn vertrek uit Amsterdam bleek echter niet nodig. Op 22 januari bleef het CDA de grootste partij met 44 zetels. De PvdA volgde op kleine afstand met 41 zetels. De uitslag liet zien dat veel PvdA-kiezers die in mei 2002 waren afgehaakt, relatief gemakkelijk konden worden teruggewonnen.

Op basis van deze verkiezingsuitslag kwam uiteindelijk een coalitie van CDA, VVD en D66 tot stand. Onder leiding van Bos voerde de PvdA oppositie tegen dit steeds minder populair wordend tweede kabinet-Balkenende en gaf steun aan het brede verzet van de vakbonden tegen de plannen van het kabinet met het prepensioen. Opnieuw steeg zij tot ongekende hoogten in opiniepeilingen (soms zestig zetels). Pijnlijk voor de PvdA, die voluit campagne had gevoerd voor een 'ja' voor het Europese grondwettelijk verdrag, was dat de Nederlandse bevolking bij het raadplegend referendum in 2005 met ruime meerderheid tegenstemde. Toch bleef de partij hoog scoren in de peilingen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2006 werd een deel van de winst verzilverd, maar het resultaat bij de Tweede Kamerverkiezingen van november dat jaar viel tegen.

De uitslag was sterk beïnvloed door het voorstel van Bos om 'rijke' ouderen in de toekomst te laten meebetalen aan de AOW. Deze onverwachte aankondiging riep van meerdere kanten scherpe kritiek op en drukte de PvdA in het defensief. Het vormde voor het CDA het aangrijpingspunt voor een felle anti-Boscampagne waar de PvdA geen overtuigend antwoord op had. Zo lanceerde CDA-fractievoorzitter Maxime Verhagen al in een vroeg stadium de leuze: 'Met Bos bent u de klos'. Balkenende beet Bos in een radiodebat toe: 'U draait en bent niet eerlijk.' Uiteindelijk behaalde de partij in november 2006 slechts 33 zetels, ondanks het sterke verlies van D66. Grote winnaar was de SP, die op 25 zetels kwam, en de PVV van Geert Wilders, die 9 zetels behaalde. Een kwart van de arbeidersklasse stemde op de SP van Jan Marijnissen (zie figuur 1). Deels kwamen deze kiezers

van de PvdA, deels van GroenLinks en D66. De arbeidersaanhang was nog wel oververtegenwoordigd in de achterban van de PvdA, mede doordat de partij ook steun verloor onder de (lagere) middengroepen.³⁶ Opnieuw had een voorstel tot aanpassing van een kernelement van de verzorgingsstaat de PvdA veel stemmen en goodwill gekost, niet alleen onder de laagste sociaaleconomische bevolkingsgroepen, maar ook onder de middengroepen.

De verkiezingsuitslag van 2006 veroordeelde PvdA en CDA tot elkaar. Samen met de ChristenUnie werd een kabinet gevormd dat aanvankelijk zeer positief werd ontvangen maar al snel krediet verspeelde. Bos, minister van Financiën en vicepremier, kreeg publieke waardering voor de voortvarende aanpak van de kredietcrisis, maar de animositeit tussen CDA en PvdA en vooral tussen premier Balkenende en Bos verlamde het kabinet in toenemende mate. Onenigheid tussen beide partijen over de verlenging van het mandaat van de Nederlandse troepen in Uruzgan (in Afghanistan) bracht het kabinet in februari 2010 ten val. Bij de gemeenteraadsverkiezingen begin maart verloor de PvdA weliswaar zeer veel raadszetels, maar toch minder dan vóór de regeringscrisis werd verwacht.

Vlak na deze lokale verkiezingen kondigde Bos tot verrassing van velen zijn vertrek uit de politiek aan en presenteerde hij Job Cohen als zijn opvolger. Het gezag van Cohen als burgemeester van Amsterdam was groot, maar als lijsttrekker van de PvdA kon hij de verwachtingen niet waarmaken. Hij bleek in de vele televisiedebatten niet scherp genoeg te zijn en beschikte over onvoldoende parate kennis om indruk te maken op de kiezers. In een sterk versnipperd politiek landschap werd de VVD bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 voor het eerst sinds haar oprichting de grootste partij met 31 zetels, op de voet gevolgd door de PvdA met 30 zetels, drie minder dan in 2006.

De kabinetsformatie van 2010 kende een verrassende uitkomst. Na een korte poging om een paars kabinet (plus GroenLinks) te vormen, koos de VVD voor een minderheidskabinet met het CDA, met gedoogsteun van de PVV van Wilders. Deze stap riep grote weerstand op in het CDA, maar het congres van de partij ging toch akkoord met de voorgestelde constructie. Voor het eerst sinds mensenheugenis had Nederland een minderheidskabinet, met als premier VVD-leider Mark Rutte. Cohen slaagde er niet in om overtuigend oppositie te voeren en trad in februari 2012 af. Kort nadat Diederik Samsom de ledenraadpleging om het PvdA-leiderschap had gewonnen, viel in april 2012 het kabinet. Na wekenlange onderhandelingen met VVD en CDA weigerde Wilders verantwoordelijkheid te nemen voor verregaande bezuinigingen.

Tabel 2. Opvattingen van de achterban van de PvdA en andere partijen over een drietal politieke onderwerpen (%), 1986-2012

	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012
--	------	------	------	------	------	------	------	------	------

Inkomensverschillen moeten verminderd worden (% eens)

PvdA	82	79	70	76	74	76	81	78	77
Arbeiders	85	78	76	80	77	78	82	81	80
Middengroepen	79	81	66	73	73	75	78	72	75
CDA	34	43	42	56	55	49	60	54	60
VVD	13	19	17	29	26	27	38	32	33
D66	47	57	47	57	53	58	62	56	47
SP	-	-	-	83	73	83	81	81	80
LPF/PVV	-	-	-	-	50	48	72	71	62
Alle kiezers	52	55	49	61	55	59	67	61	58

Etnische minderheden (buitenlanders) moeten zich volledig aanpassen (% eens)¹

PvdA	-	-	49	48	50	52	59	48	48
Arbeiders	-	-	59	54	62	55	71	60	52
Middengroepen	-	-	45	45	46	50	52	42	42
CDA	-	-	65	61	78	76	75	69	66
VVD	-	-	73	70	82	80	79	73	69
D66	-	-	46	40	57	53	48	49	40
SP	-	-	-	42	51	41	59	59	46
LPF/PVV	-	-	-	-	91	89	93	90	92
Alle kiezers	-	-	59	56	68	64	69	63	60

EU-eenwording is te ver (te snel) gegaan (% eens)²

PvdA	-	-	27	28	28	25	53	35	39
Arbeiders	-	-	31	40	34	32	68	55	50
Middengroepen	-	-	24	22	27	23	43	23	36
CDA	-	-	28	27	43	42	49	38	35
VVD	-	-	24	32	38	37	47	42	39
D66	-	-	30	17	21	22	38	26	16
SP	-	-	-	49	43	47	66	53	49
LPF/PVV	-	-	-	-	61	60	78	75	78
Alle kiezers	-	-	31	32	41	36	55	45	45

1 Vraag pas gesteld vanaf 1994, sinds 2006 wordt de term 'buitenlanders' gebruikt.

2 Vraag pas gesteld vanaf 1994. In 1994 was de formulering 'te snel', vanaf 1998 'te ver'.

De daaropvolgende verkiezingscampagne kreeg een onverwacht verloop door het sterke televisieoptreden van Samsom. In een positief getoonzette campagne viel hij andere partijen niet of nauwelijks aan, maar daagde ze uit het ‘eerlijke verhaal’ te vertellen over Europa, Griekenland, de problemen rond de euro en de noodzakelijke bezuinigingen. Mede door de zwakke campagne van SP-leider Emile Roemer wist de PvdA de leidende positie van de VVD nog te bedreigen. Na een nek-aan-nekrace in de peilingen behaalde de VVD 41 en de PvdA 38 zetels.³⁷ In een voor Nederlandse begrippen korte formatie smeedden Rutte en Samsom een tweepartijkabinet, dat echter niet over een meerderheid in de Eerste Kamer beschikte. Deze ‘constructiefout’ maakte het kabinet afhankelijk van de steun van oppositiepartijen en leidde tot regelmatig overleg over hervormingsvoorstellen en de begroting met de ‘constructieve’ oppositie van D66, ChristenUnie en SGP.

Meer dan bij de voorafgaande Tweede Kamerverkiezingen was de electorale achterban van de PvdA in 2012 een redelijk goede afspiegeling van de bevolking. De gemiddelde PvdA-kiezer was nauwelijks ouder dan de gemiddelde kiezer, iets vaker vrouw dan man en had een gemiddeld opleidingsniveau. Alleen de groep die zichzelf tot de arbeidersklasse rekende, was nog licht oververtegenwoordigd. Geen enkele andere partij kende in 2012 een dergelijke getrouwe afspiegeling van het electoraat.

Het goede resultaat betekende echter niet dat er sprake was van structureel herstel. De PvdA wist als oppositiepartij te profiteren van de problemen bij GroenLinks en de zwakke campagnes van SP en PVV, maar na 2012 bleek opnieuw dat de partij als regeringspartij die de verantwoordelijkheid neemt voor ingrijpende bezuinigingen en hervormingen, haar kiezers niet weet vast te houden. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 ging de traditioneel sterke positie in steden als Amsterdam en Groningen verloren. Verontrustend voor de PvdA in Amsterdam – en andere grote steden – is ook dat de steun van kiezers met een Turkse of Marokkaanse achtergrond sinds 2006 duidelijk is afgenomen.³⁸ De uitslag van de Statenverkiezingen van 2015 was dramatisch voor de PvdA: de partij behield nog maar acht zetels in de Eerste Kamer, een verlies van zes zetels. In de zomer van 2015 scoorde de partij in de peilingen vaak minder dan 10 procent.

Slotbeschouwing

Zich spiegelend aan succesvolle Europese zusterpartijen koesterde de PvdA sinds haar oprichting de droom om uit te groeien tot een 40 procentpartij. In

1946 leek dat doel binnen handbereik. Ook in latere perioden suggereerden peilingen enkele keren dat deze droom alsnog gerealiseerd zou kunnen worden. De eerste keer was halverwege de jaren tachtig in de oppositie tegen het eerste kabinet-Lubbers en de tweede keer in de oppositie tegen het tweede kabinet-Balkenende. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 en 2006 werd een deel van de voorspelde winst gerealiseerd, maar de Tweede Kamerverkiezingen liepen in beide jaren uit op een deceptie. De teleurstellende ‘overwinningsnederlaag’ in 1986 was met 52 zetels overigens wel een van de beste resultaten uit de geschiedenis van de PvdA. De droom werd echter nooit gerealiseerd, terwijl de electorale dieptepunten steeds verontrustender werden. In plaats van zich te ontwikkelen tot een 40 procentpartij, kost het de PvdA sinds de eeuwwisseling grote moeite om een 20 procentpartij te blijven. Gezien over een langere periode is er sprake van een duidelijk dalende trend (zie figuur 1 in de bijdrage van Frans Becker en Gerrit Voerman).

De groeiende electorale problemen van de PvdA kunnen niet geweten worden aan falende campagnes van politieke leiders als Melkert (2002), Bos (2006) of Cohen (2010), of meer in het algemeen aan slechte campagnevoering. De partij kent een lange traditie van electoraal onderzoek, heeft in de loop der tijd veel vernieuwende campagne-ideeën in praktijk gebracht en heeft nooit geschuwd om gebruik te maken van nieuwe mogelijkheden, variërend van de inzet van helikopters in 1956 tot het gebruik van de vele digitale mogelijkheden in recente campagnes. Een professionele verkiezingscampagne kan binnen de omstandigheden van het moment een optimaal resultaat bewerkstelligen voor de partij. Dat kan grote winst betekenen, zoals de PvdA in 1977 en 2003 realiseerde, maar een goede campagne kan ook het verlies beperken, zoals in 1994 het geval was. Door de sterk afgenomen partijtrouw van de kiezers, de dominantie van televisie en de opkomst van nieuwe media is professionalisering onvermijdelijk. In een 24 uursnieuwsyclus dient de lijsttrekker zeer snel op elk relevant nieuwsfeit te reageren en is zijn rol in de campagne van groot belang. Dat heeft als gevolg dat de campagne in sterke mate een zaak wordt van een kleine groep rond de lijsttrekker. Het partijbestuur staat op afstand, met uitzondering van de partijvoorzitter, terwijl de partijleden de campagne nog maar in geringe mate dragen. De vraag is of de leden dat nog wel zouden willen of kunnen.

Aan de systematische verzwakking van de electorale positie van de PvdA liggen twee belangrijke langetermijnontwikkelingen ten grondslag: de ingrijpende verandering in de bevolkingssamenstelling en de ontwikkeling van politieke voorkeuren binnen de twee groepen die in dit hoofdstuk voor het gemak

zijn aangeduid als arbeidersklasse en de – inmiddels zeer heterogene – midden-groepen. De omvang van de groep kiezers die zichzelf tot de arbeidersklasse rekent, het kernelectoraat van de PvdA, neemt gestaag af en binnen deze slinkende groep wordt bovendien steeds minder op de PvdA gestemd. Als gevolg daarvan is de electorale achterban van de PvdA de laatste twintig jaar ingrijpend veranderd. Sinds 1994 bestaat de meerderheid van het PvdA-electoraat uit kiezers die zichzelf tot de middenklasse rekenen (zie tabel 1). Doordat de partij er echter niet in slaagt om haar positie binnen deze groeiende groep kiezers te versterken, brokkelt haar electorale positie sterk af.

De uitslag van 1977 is een goed vertrekpunt om deze ontwikkelingen te illustreren. In dat jaar beschouwde bijna de helft van de kiezers zichzelf als arbeider, terwijl de andere helft zichzelf tot de middenklasse rekende. Binnen de arbeidersklasse was de PvdA verreweg de belangrijkste partij met 49 procent van de stemmen, op ruime afstand gevolgd door het CDA met 34 procent (zie figuur 1). Onder de middenklasse was de PvdA echter met 24 procent van de stemmen allerm minst dominant aanwezig. Het CDA was onder deze groep het populairst met 36 procent, terwijl de VVD het toen onder deze kiezers niet beter deed dan de PvdA. In 1977 was de PvdA qua electorale achterban nog een echte arbeiderspartij; Den Uyl had zich vanaf 1966 intensief en met succes ingezet om de PvdA herkenbaar te laten blijven voor de lagere inkomens, zonder daarbij de middengroepen te vergeten.

De omslag vond plaats in 1994. Tot 1989 bleef ongeveer de helft van de arbeidersklasse PvdA stemmen. De dalende omvang van deze groep in de bevolking wist de partij tot dat jaar enigszins te compenseren door betere resultaten onder middengroepen te behalen. In 1989, toen de PvdA nog 49 zetels kreeg, hielden beide groepen elkaar ongeveer in evenwicht in de electorale achterban. Na het kabinet Lubbers-Kok (1989-1994) is dat drastisch veranderd. Nog maar 36 procent van de krimpende arbeidersklasse steunde de partij. Deze groep was daarmee nog steeds oververtegenwoordigd in de electorale achterban, maar voor het eerst overheersten de middengroepen met ruim 60 procent. Dat beeld veranderde daarna niet meer. Ondanks het feit dat ze de meerderheid van de achterban vormden, was er echter sprake van een ondervertegenwoordiging van de middengroepen. Dit drukte een zwaar stempel op de resultaten van de PvdA. In 1989 stemde 24 procent van de kiezers uit de middengroepen op de PvdA, een kleine twintig jaar later, in 2012, ging het om 22 procent, terwijl de VVD met 33 procent de sterke positie van het CDA onder deze groep heeft overgenomen.

Binnen de arbeidersklasse zijn de electorale concurrentieverhoudingen ook ingrijpend veranderd. In 1977 was het CDA de enige partij die eveneens over een grote aanhang binnen deze groep beschikte. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 had het sterk vergrijsde CDA nog maar een kleine aanhang onder de arbeidersbevolking. Twee nieuwe partijen hebben daarentegen een sterke positie opgebouwd onder de kiezers die zichzelf als arbeider beschouwen. De PVV kreeg steun van 12 procent van de kiezers uit deze groep, in 2010 zelfs 21 procent; de SP moest het in 2012 doen met 15 procent, maar in 2006 was dat 24 procent. Ook de steun voor de VVD groeide. Vrijwel ongemerkt heeft een andere partij veel aanhang verloren in deze groep: in 1994, toen Hans van Mierlo lijsttrekker was, stemde 18 procent van de arbeiders op D66, maar de Democraten hebben onder Alexander Pechtold geen enkele aantrekkingskracht meer op deze kiezers. Slechts 2 procent van hen stemde bij de Kamerverkiezingen in 2012 op D66.

Vanaf de jaren zestig werd duidelijk dat Lipset het scherp had gezien. Het was lang niet voor alle arbeiders vanzelfsprekend om op een linkse partij te stemmen. De vooronderstelling achter het Doorbraakstreven dat katholieke arbeiders links zouden gaan stemmen zodra ze zich niet meer door het geloof zouden laten leiden, bleek een misvatting te zijn. Een groot deel van de katholieke arbeiders (en de middengroepen) had een rechts wereldbeeld en deelde de PvdA-idealën over een rechtvaardige wereld en de rol van de overheid niet. Zij voelden zich meer aangesproken door de ideologie van de VVD.

Kiezers die wel geneigd zijn de PvdA te steunen, zowel uit de arbeidersklasse als uit de middengroepen, verwachten dat de PvdA de verzorgingsstaat verdedigt en zich inzet voor een rechtvaardige inkomensverdeling (zie tabel 2). Op dit punt bestaat er grote consensus onder de PvdA-kiezers. Het kan mede verklaren waarom elke keer als de PvdA verantwoordelijkheid neemt voor een belangrijke versobering van de verzorgingsstaat, kiezers uit beide maatschappelijke groepen de partij massaal de rug toekeren. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 moest de partij opnieuw een zware electorale tol betalen voor het nemen van de verantwoordelijkheid voor de ingrijpende bezuinigingen en hervormingen in de zorg door het kabinet van VVD en PvdA. Veel kiezers hebben weinig oog voor de zaken die de partij wel weet te realiseren en vinden dat de partij VVD-beleid uitvoert. In het verleden kwamen weggelopen kiezers na verloop van tijd nog wel terug, maar de kans daarop lijkt nu kleiner. De electorale concurrenten zijn geen kleine machteloze splinterpartijen, terwijl niet-stemmen ook een meer geaccepteerde optie is voor veel kiezers. Daar komt bij dat

het met de opkomst van nieuwe maatschappelijke en politieke problemen voor de PvdA lastiger wordt om een brug te slaan tussen beide groepen.

Onder de PvdA-kiezers bestaat de laatste vijftien jaar weinig consensus over onderwerpen als de integratie van minderheden of de Europese eenwording. In sommige verkiezingsjaren lopen de opvattingen tussen kiezers uit de arbeidersklasse en kiezers uit de middengroepen ver uiteen. Zo vond in 2006 68 procent van de arbeidersklasse en slechts 43 procent van de middengroepen dat de Europese eenwording te ver is gegaan. Rond de integratie van minderheden doen zich in sommige jaren vergelijkbaar grote verschillen in opvatting voor, bijvoorbeeld in 2002 en 2006 (zie tabel 2). Zij geven een duidelijke aanwijzing dat de door Kriesi en zijn collega-onderzoekers benoemde nieuwe culturele tegenstelling rond migratie en de Europese eenwording een probleem vormt voor de PvdA. De twee bevolkingsgroepen waar de PvdA electoraal op berust, denken er zeer verschillend over. Als dergelijke thema's sterk leven, zijn kiezers uit de middengroepen geneigd D66 te steunen en kiezers uit de arbeidersklasse de PVV en SP.

De electorale problemen voor de PvdA begonnen al ruim voor de snelle opkomst van Fortuyn na de eeuwwisseling en het manifest worden van deze nieuwe culturele tegenstelling. Het is echter wel waarschijnlijk dat deze tegenstelling de electorale positie van de PvdA verder heeft ondermijnd. Ook al vond er weinig directe uitwisseling van kiezers plaats tussen de PvdA en de PVV, de partij van Wilders wist wel veel kiezers te trekken met een PvdA-achtergrond. In 2010 gaf ongeveer de helft van de PVV-kiezers aan dat hun vader of moeder een partijvoorkeur had voor de PvdA.³⁹ Jongere, veelal laagopgeleide generaties, wier ouders in het verleden PvdA stemden, hebben geen of nauwelijks nog affiniteit met de partij.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 toonde de PvdA aan nog steeds een volkspartij te kunnen zijn – zij het in kleiner formaat dan weleer –, die meer dan de VVD, SP, D66 of PVV een goede afspiegeling vormt van de Nederlandse samenleving. De electorale uitdaging voor de PvdA om dit karakter te behouden als grote partij heeft vooral een programmatische kant. De PvdA heeft dringend behoefte aan een visie op de verzorgingsstaat, de europeanisering en globalisering waarin hoogopgeleide kiezers, grote delen van de middengroepen, en laagopgeleide kiezers zich kunnen herkennen. Alleen als de PvdA daar in slaagt, zal het haar lukken om onder de huidige omstandigheden met veel electorale concurrenten een middelgrote tot grote partij te blijven.

- türk en Kuzu) vanwege een meningsverschil over het integratiebeleid. Zij bleven lid van de Kamer en namen drie maanden later het initiatief om een eigen beweging op te richten ('Denk'). Zie *NRC Handelsblad*, 9 februari 2015 en *de Volkskrant*, 9 februari 2015.
- 70 Het vertrek van de Kamerleden Öztürk en Kuzu in november 2014 was niet het gevolg van blokvorming binnen de partij, al duidt het wel op de toegenomen gevoeligheid van en spanningen gerelateerd aan deze minderheden- en integratiethematiek binnen de PvdA.
- 71 Zie verder Den Ridder, *Schakels of obstakels?*, met name hoofdstuk 5, 207-273; en Van Holsteyn, Den Ridder en Koole, 'From May's laws to May's legacy'.
- Van kiezers en campagnes**
- 1 Zie G. Esping Andersen, *The three worlds of Welfare Capitalism* (Londen, 1990).
- 2 Zie S.M. Lipset, *Political Man, the social bases of politics*, (Londen, 1959/1983), met name het hoofdstuk over *working-class authoritarianism*.
- 3 H. Kriesi e.a., *West European Politics in the Age of Globalization* (Cambridge, 2008). Zie voor Nederland onder anderen W. van der Brug, C. de Vries en J. van Spanje, 'Nieuwe strijdpunten, nieuwe scheidslijnen? Politieke vertegenwoordiging in Nederland', in: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden, 2011), 283-300.
- 4 Zie H. de Liagre Böhl, J. Nekkers en L. Slot (red.), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955* (Nijmegen, 1981), 39-40.
- 5 J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland II. De tijd na 1940* (Assen/Maastricht, 1990), 45.
- 6 Wiardi Beckman Stichting, *Verkiezingen in Nederland. De ontwikkeling en verspreiding van politieke voorkeuren en hun betekenis voor de PvdA* (Amsterdam, 1951).
- 7 *De Nederlandse kiezer. Een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen* (Den Haag, 1956), 86. In dit onderzoek worden vier welstandsklassen onderscheiden. De twee laagste worden aangeduid als volksklasse A (laagste inkomens) en volksklasse B (minder gesitueerd). Daarnaast is er sprake van een middenklasse (beter gesitueerd) en de kleine groep van 'welgestelden'. Deze indeling is in latere onderzoeken niet meer gebruikt. In 1956 is niet gevraagd naar de opleiding van de respondenten.
- 8 Ph. van Praag, *Strategie en illusie. Elfjaar intern debat in de PvdA, 1966-1977* (Amsterdam, 1991), 28-29.
- 9 *Ibidem*, 25.
- 10 A. Hoogerwerf, 'Sociaal-politieke strijdpunten: smeulend vuur', in: *Sociologische Gids*, 10 (1963), 5, 249-263; Van Praag, *Strategie en illusie*, 31-33.
- 11 E. van Thijn, 'Een moderne verkiezingscampagne', in: *Socialisme en Democratie*, 23 (1966), 10, 704-714.
- 12 E. van Thijn, 'De PvdA geprovoceerd (1960-1970)', in: J. Bank en S. Temming (red.) *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA* (Alphen aan den Rijn, 1981), 173-199; 180.
- 13 57 procent van de kiezers van de Boerenpartij behoorde in 1967 tot de twee laagste inkomensgroepen. Alleen de achterban van de PvdA bestond in vergelijkbare mate uit lagere inkomens. Daarentegen behoorde slechts 34 procent van de D66-kiezers tot de lagere inkomensgroepen. Cijfers over het opleidingsniveau van de kiezers worden niet gemeld. Het databestand uit 1967 is verdwenen. Zie verder G. Kuypers e.a., *De Nederlandse kiezers in 1967. Enkele eerste resultaten van een landelijke enquête* (Amsterdam, 1967), 43.
- 14 In maart 1969 lekte het rapport *Proeftuin*

- der democratie uit naar *Het Parool* (3 maart 1969). Pas in 1971 verscheen een artikel van H. van Stiphout in *Socialisme en Democratie*, 28 (1971), 8-9, 436-459.
- 15 Van Praag, *Strategie en illusie*, 78.
 - 16 Zie Van Praag, *Strategie en illusie*, hoofdstuk 3, voor een uitgebreide beschrijving en analyse van de integratie van Nieuw Links in de partij.
 - 17 Het streven naar een tweedeling in de politiek werd geformuleerd in het rapport *Een stem die telt* (zomer 1967). Den Uyl was voorzitter van de werkgroep die het rapport opstelde. De inhoud van het rapport was in belangrijke mate ontleend aan de ideeën van Van Thijn.
 - 18 Het congres is berucht geworden vanwege de 'berendans' die André van der Louw op het podium uitvoerde toen bleek dat er veel vertegenwoordigers van Nieuw Links in het partijbestuur waren gekozen.
 - 19 *De Groene Amsterdammer*, 2 oktober 1971. Al in juni 1971 had Den Uyl gemeld dat hij weinig zag in een nieuwe partij; zie idem, 'Drees jr. zegt wat liberalen en confessionelen allang dachten', in: *Hollands maandblad* 13 (1971), no 283-284, 4-5.
 - 20 De andere hervormingsvoorstellen waren de herziening van de Wet op de Ondernemingsraad, de Vermogensaanwasdeling (VAD) en Selectieve Investeringsregeling (SIR). Alleen als het CDA meewerkte aan deze vier hervormingsvoorstellen was de PvdA bereid de coalitie na de verkiezingen voort te zetten.
 - 21 Deze cijfers zijn gebaseerd op de zelfindeling van de kiezers in het *Nationaal Kiezersonderzoek 1977*, zie ook R.B. Andeweg, 'Factoren die het stemgedrag mede bepalen', in: G. Irwin, J. Verhoef en C.J. Wiebrens (red.), *De Nederlandse kiezer '77* (Voorschoten, 1977), 156-166; 160-161. Als middenklasse worden beschouwd de respondenten die zichzelf tot de gewone of de hogere middenklasse rekenden. De arbeidersklasse bestaat uit de kiezers die zichzelf tot de gewone of de hogere arbeidersklasse rekenden. In dit hoofdstuk zal verder steeds worden uitgegaan van deze zelfindeling van de kiezers.
 - 22 L. Wijmans en A. van der Zwan, 'De verkiezingen van 1977', in: *Socialisme en Democratie*, 34 (1977), 11, 517-536.
 - 23 H. Daudt, 'Winst en verlies van de partijen', in: Irwin, Verhoef en Wiebrens (red.), *De Nederlandse kiezer '77*, 138-149; 145.
 - 24 K. Brants, W. Kok en Ph. van Praag, *De strijd om de kiezersgunst. Verkiezingscampagnes in Nederland* (Amsterdam, 1982), 131-134.
 - 25 Ibidem, 92.
 - 26 W. Kok e.a., *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode* (Amsterdam, 1988), bijlage 1, 99-109. Zie verder C. van der Eijk en Ph. van Praag (red.), *De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986* (Amsterdam, 1987).
 - 27 F. Becker, 'De jaren 1970-1995', in: M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam, 1994), 238-295.
 - 28 P. Klein en R. Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen* (Amsterdam, 1998), 126.
 - 29 J. van Ingen Schenau en D. Benschop, 'De catenaccio-campagne van de PvdA', in: K. Brants en Ph. van Praag (red.), *Verkoop van de politiek. De verkiezingscampagne van 1994* (Amsterdam, 1995), 41-53.
 - 30 E. Couvret, C. van der Eijk en Ph. van Praag, 'De effecten van de campagne', in: Brants en Van Praag (red.), *Verkoop van de politiek*, 211-227, 216. Zie ook *Volkskrant*, 30 april 1994.
 - 31 *De Volkskrant*, 4 oktober 1997, 1. Cijfers ontleend aan het kiezersonderzoek van de Universiteit van Amsterdam en het NIPO in samenwerking met *de Volkskrant*.
 - 32 H. Anker, 'Sterk en sociaal. Ontwikkeling van de PvdA-boodschap in de campagne van 1998', in: A.E. Bronner e.a. (red.), *Recente ontwikkelingen in het marktonder-*

- zoek. *Jaarboek 1999 van de Nederlandse Vereniging voor Marktonderzoek en Informatiemanagement* (Haarlem, 1999), 147-160.
- 33 Politieke Barometer, in: *Nova*, 14 december 2001.
- 34 Zie voor een meer gedetailleerde analyse W. van der Brug, 'Zwevende of geëmancipeerde kiezers?', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2002 Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 2004), 230-251.
- 35 Zie voor een nauwkeurig verslag van de interne beraadslagingen die tot het aftreden van Melkert hebben geleid R. Koole, *Mensenwerk. Herinneringen van een partijvoorzitter, 2001-2007* (Amsterdam, 2010), 161-171.
- 36 Het feit dat 44 procent van de PvdA-kiezers zich in 2006 tot de arbeidersklasse rekent, kan niet direct geïnterpreteerd worden als een stijging ten opzichte van 2003 (zie figuur 1). De steekproef van 2002/2003 met zijn zeer laag aandeel kiezers uit de arbeidersklasse is qua samenstelling nogal afwijkend van eerdere en latere bestanden. Belangrijk is vooral of de mate van oververtegenwoordiging binnen de PvdA-kiezers wel of niet sterk verandert. Dat is niet het geval in 2006.
- 37 Zie voor een analyse van de campagne van 2012 Ph. van Praag en K. Brants (red.), *Media, macht en politiek. De verkiezingscampagne van 2012* (Diemen, 2014).
- 38 M. Kranendonk, L. Michon, H. Schwarz en F. Vermeulen, *Opkomst en stemgedrag van Amsterdammers met een migratieachtergrond tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart 2014* (Amsterdam, 2014), 20.
- 39 *Nationaal Kiezersonderzoek 2010*.
- De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA**
- 1 J.M. den Uyl, 'Theorie en beweging', in: idem, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek. Met een inleiding van M. van Rossem* (Amsterdam, 1988; artikel dateert van 1956), 53-59; 56-57.
- 2 Geciteerd in M. Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA* (Amsterdam, 1998), 237.
- 3 WBS, *Rapport van de commissie tot onderzoek van z.g. klimaatverschillen in de P.v.d.A.* (Amsterdam, 1949), 6.
- 4 J.Th.J. van den Berg, 'Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de Partij van de Arbeid', in: M. Krop e.a. (red.), *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1986), 14-42; 21.
- 5 Het zijn voorbeelden van wat tegenwoordig in de geschiedwetenschap 'cultural transfer' resp. 'histoire croisée' wordt genoemd. Zie voor deze begrippen: P. van Dam, 'Vervlochten geschiedenis. Hoe *histoire croisée* de natiestaat bedwingt', in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 125 (2013), 1, 96-109.
- 6 Zie voor een buitengewoon gedegen overzicht: B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977. Een onderzoek naar de ontwikkeling van een politieke stroming* (Groningen, 2002).
- 7 T. Wöltgens, 'Vrijgeest Kalma', in: *Socialisme en Democratie*, 64 (2007), 3, 3. Zie voor een kritisch overzicht van de ontwikkeling van de sociaaldemocratie A. van der Zwan, *Van Drees tot Bos. Zestig jaar succes en mislukking. Geschiedenis van de PvdA* (Amsterdam, 2008).
- 8 P. de Rooy, 'Over snijbloemen en sociaal-democratie', in: *Socialisme en Democratie*, 64 (2007), 10, 9-15.
- 9 K. Schuyt en E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag, 2000), 409.
- 10 Geciteerd bij R. Roegholt, *Amsterdam na 1900* (Den Haag, 1993), 244. Aldaar ook de reacties op Sandbergs stellingname.
- 11 W. Banning, 'Het nieuwe begin', in: W. Banning en J. Barents, *Socialistische documenten* (Amsterdam, 1952) 227-237; 229.